(З рукопису книги "Що коштує чорний хліб")

Раби, підніжки, грязь Москви,

Варшавське сміття — ваші пани, Ясновельможнії гетьмани.

Тарас Шевченко

Поштово-пасажирський поїзд Харків — Київ повільно суне другий день до столиці гетьманської України. За вікном розлягаються спорожнілі лани Чернігівщини і тихо сунуть на захід. І такі вони смутні, мовчазні, безлюдні, мов вимерлі; лиш де-не-де, як квола згадка про закінчене літо, тішать очі нескошені гречки та проса.

Кінець серпня. Але сонце пече, як у липні. В соняшному мареві млосно дрімають дальні стріхи сільських хат, запорошені пилом, пристанційні тополі і миршава селянська шкапина за шлагбаумом переїзду. 1, здається, вся вона отак дрімає, втихомирена німецькими корпусами, гетьманська Україна. Але то тільки так здається. Цього літа люди рано обжались про всяк випадок — ану ж почнеться щось, то хліб уже зібрано.

Приспішали з жнивами й збентежені поміщики, що повернулись до своїх маєтків під охороною карних загонів гетьманської "Державної варти" і сталевих шоломів кайзера Вільгельма. Пройшли ж бо вліті з Таращансь-кого повіту через північну Україну повсталі розлючені селяни — кажуть, ціла дивізія їх набралась — і ніхто не міг їх спинити: ні державна варта, ні комендантські сотні, ні навіть німці! Великого шелесту наробили вони і зникли в чернігівських лісах за демаркаційною лінією з Росією. Та вони ж можуть і назад повернутись!.. Десь на Таврії об'явився якийсь Махно і звідусіль надходять чутки про повстання, заколоти, екзекуції...

Ні, дуже непевний цей спокій!.. Навколо тиша, але в незвичайній серпневій спеці вчувається тривога, гроза. Немовби десь неподалеку, он за тим ліском, уже громадяться густі хмари. Сліпо сяє сонце і лагідно голубіє небо, але не тішить людей ясна, гаряча днина. Далебі, заходить на громовицю, на бурю. Щось буде! Ой, буде щось!..

А за вікном вагона — та ж сама мовчазна, зажурена стерня, далекі чернігівські бори, древні, аж взялися подекуди мохом, стріхи, t як супровід до повільного руху поїзда, до сірого пейзажу, зринають у пам'яті слова грінченківського вірша:

Убогії ниви, убогії села,

Убогий, обшарпаний люд...

Невеселий вигляд має і наш строкатий поштово-пасажирський поїзд. Його складено за принципом: "бери, звідки що трапляється": частина вагонів — старі, які бачили на своєму віку всього, вагони III класу, решта — звичайні товарні вагони, так звані "теплушки", де покладено впоперек широкі дошки, щоб сидіти. Все це — старе, обшарпане, воно нещадно бряжчить заржавілими буферами й немилосердно трусить під час руху, ладне, здається, кожної хвилини розсипатись на свої складові частини, як розсипалась уже та Російська імперія, що колись породила їх і лишила по собі в спадщину. Проте на всіх вагонах впадають в очі свіжі написи білою фарбою: на товарних — Україна (Ukraine), на пасажирських — Лівобережна залізниця. Ці написи мають надати вагонам новітнього вигляду, а пасажирам дати відчути, що вони їдуть у "рідному" поїзді, чи так — у рідній валці, як перейменувала дотеперішній поїзд-потяг термінологічна комісія гетьманського міністерства шляхів. Ці написи українською мовою на залізниці, де панувала досі тільки російська мова, справляють на декого з нерозважних певне враження. Червонощокий пасажир у густо вишитій сорочці під піджаком, смачно поснідавши домашньою ковбасою і статечно витираючи долонею довгі вуса, каже до сусіди, який, хоч і не

має зовні таких виразних ознак "щирого українця", проте, з обличчя видати, належить до людей провінціально-просвітянського типу:

— Як ото приємно, коли читаєш: "Слобідська залізниця", або, наприклад, "Чага Волинська"!..

Просвітянин схвально киває головою, в усьому погоджуючись з вишиваним:

— Та воно конешно!

Літній чоловік у припорошеному пальті й старому кашкеті акцизного урядовця, що сидить насупроти вишиваного:

— А что, собственно, значит эта "чата"?

— Як це — що?! — насторожився від запитання вишиваний, готуючись уже сперечатись:

— Чага — це пост, пост Волинський.

Акцизний зітхнув і мовчить, але незадоволений вираз його обличчя каже:

— Еще что придумали!

— Та воно конешно!.. — механічно повторює просвітянин. А втім, за українськими написами часто криється далеко не український зміст. На харківському вокзалі, де скрізь тільки українські написи, я бачив таку сценку. До квиткової каси, карбуючи крок, підійшов сотник — галичанин з усусів.

— Прошу дати квиток другої кляси до станції Київ.

Манірна пані з пишною зачіскою і тонкими мармуровими пальцями, яка, не знати чому, взялась працювати касиркою, скривившись, відповідає:

— Я не понимаю по-украински.

Та в сотника душа не з лопуцька, щоб він так ото потурав "кацапці", яка, без сумніву, стоїть за "єдиную, неделимую" і проти всяких там "украинских глупостей". Сотник щільніше тулиться до віконця й роздільно проказує:

— Прошу... дати... квиток... другої кляси... до станції Київ.

— Я же сказала: не понимаю по-украински, — не піддається й пані касирка. Недбалим рухом вона поправляє зачіску, і на пещеній руці поблискує діамант. Сотник, як не перерветься з люті, але ще стримує себе і, скрегочучи зубами, проказує знову, пояснюючи на мигах:

— Прошу... один квиток... один... другої кляси... до Києва.

— Странно! Сказала же: не понимаю! — і собі вже обурюється касирка, аж одвернулась сердито набік.

— Ну так поцілуйте мене в... — сотник закінчує крутим, недрукованим слівцем, запозиченим з відомого листа запорожців до турецького султана, і, всунувши голову у віконце, питає густо зашарілу, зніяковілу касирку:

— Тепер зрозуміли, прошу вас? — Після цього сотник одразу ж, немов перевтілюючись, чітко прикладає долоню до дашка мазепинки й елегантно віддає шану:

— Кланяюсь! — хвацько клацає закаблуками й зникає метеликом, так і не взявши квитка.

Хтось у черзі голосно зареготав, хтось несхвально хитає головою, не знати кого засуджуючи — сотника чи касирку, а більшість нейтрально споглядає цю сцену, байдуже до всього, крім одного — аби швидше взяти квитка та сісти в поїзд. Тільки якийсь селянин в убогій, латаній свитині тяжко зітхнув і сказав сам до себе:

— Ох, не доведе нас до добра та Україна'..

Ця репліка дуже характерна для тих часів. У ній відбилось велике непорозуміння, що надало словам "Україна, українці" певного соціального змісту. Для селянської бідноти, багатьох робітників, ба навіть інтелігенції під назвою "Україна" криється не стільки національно-географічне поняття, скільки ті класові сили, що обстоюють приватну власність на землю, на фабрики й заводи. Українець — значить проти більшовиків, проти соціалістичної революції — за поміщиків, за фабрикантів. Ще недавно, під час запеклих класових боїв під Кругами, під мурами київського "Арсеналу", на вулицях Катеринослава й Одеси російські газети на Україні, починаючи від меншовицьких і кінчаючи монархічними, інакше не писали, як "Война украинцев с большевиками", немов серед українців не могло бути більшовиків, а серед більшовиків — українців. Та й самих більшовиків в інтелігентських колах поділяли на "ідейних більшовиків", цебто таких же інтелігентів, тільки охоплених "химерною ідеєю", "місцевих більшовиків" і "большевиків з Росії". Якщо "ідейним більшовикам" і робили ще якусь знижку на їхню інтелігентність, то на "місцевих" і тих, що "з Росії", з легкою душею дивились, як на людей поза законом.

Я і мій товариш Гриць [Сергієнко. — Л.], що оце їдемо до Києва вчитись...